

Azərbaycan pedaqoqu, publisisti və tarixçisi Rəşid bəy İsmayilov demək olar ki, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan jurnalistikası və publisistikasının az öyrənilmiş nümayəndələrindən biridir. O, xalq kütləsi arasında çıxmış, zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən, müəllim və ədib kimi ictimai fəaliyyət meydanına gələn, mənsub olduğu xalqın maariflənməsi yolunda xüsusi xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlərdən biridir.

Rəşid bəy Əsəd oğlu İsmayilov 1877-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur. İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Dövrün görkəmli şəxsiyyətləri Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları ilə sıx əlaqəli olmuş, onlarla birlikdə fəaliyyət göstərmişdir. "Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühür edən məğrur türk ədib və şairlərinin tərcümeyi-halları" kitabını (Tiflis, 1905) yazmış, Z. Antonovun "Koroğlu" pyesini gürcü dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Nazirlər Şurasında məsul vəzifədə çalışmışdır. Cümhuriyyətin süqutundan sonra R.İsmayilov Bakıdakı 18 sayılı məktəbdə tarix müəllimi işləmişdir. 1923-cü ildə "Azərbaycan tarixi" adlı kitabı çap olunmuşdur. Əsərdə "Mavəyarı-Qafqazın elani-istiqlalı" hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərafəsindəki vəziyyətə, "Azərbaycan Cümhuriyyəti" bölünməsi isə bilavasitə onun qurulmasına və fəaliyyətinə həsr edilmişdir.

Rəşid bəy İsmayilov 1941-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

1905-ci ildə azərbaycanca qəzet nəşr etmək üçün Qafqaz senzura komitəsinə ərizə verənlər içərisində Cəlil Məmmədquluzadə (Gürcüstan MDTA, f.13, siyahı 6, iş 93, vər.1), Rəşid İsmayilov ("Kavkaz", 1905, №197), Qafqaz canişini dəftərxanasının Hərbi-xalq idarəsinin tərcüməçisi, Qori Müəllimlər Seminariyasının yetiştirdiyi Məmmədbəy Vəkilov ("Kavkaz", 1905, №205), Batumdan Məmmədbəy Sancaqbəyzadə və Şekidən Əbdülməbud Mustafayev ("Kavkaz", 1905, №227) də var idilər. Onlar müvafiq olaraq, "Novruz", "Təzə zaman", "İqbal", "Qumru", "Günəş" adlı gündəlik ədəbi-ictimai qəzet çap etmək istəyirdilər. Bu ziyalılardan ilk üç nəfəri Tiflis ədəbi-ictimai mühitində fəal iştirak edirdi. Onların qəzet çıxarmaq təşəbbüsləri haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən qədər yazıldığından, Əziz Mirhəmədovun "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" adlı fundamental monoqrafiyasında isə həmin ilk üç müəllifin qarşılıqlı münasibətləri, həm də "Novruz", "Təzə zaman" və "İqbal" qəzetlərinin nəşri ilə mübahisəli cəhətlər kifayət qədər aydınlaşdırıldığından biz yalnız həmin ziyalılardan birinin - Rəşid İsmayilovun senzura komitəsi ilə konfliktləri üzərində dayanmaq istərdik.

Rəşid bəy İsmayilov "Şərqi-Rus" fəaliyyətə başladığı gündən M. Şahtaxtinski, C.Məmmədquluzadə və Ö.F.Nemənzadə ilə birlikdə həmin qəzetin redaksiyasında çalışmışdır. XX yüzilliyin əvvəlindəki bir sıra Azərbaycan ziyalıları kimi eyni zamanda, rus və Azərbaycan dillə-

Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq üçün çalışan Rəşid bəy İsmayilov

rində yazan R.İsmayilov ictimai məsələlərə həsr olunmuş məqalələri ilə həm Qafqaz, həm də Rusiya mətbuatında ardıcıl çıxış edirdi. Onun Yaxın Şərqə aid bir çox məqalələri "Санкт-Петербургские ведомости" qəzetində çap olunmuşdu. Bəzi arxiv sənədlərində R.İsmayilov həmin qəzetin əməkdaşı kimi təqdim olunur (Gürcüstan MDTA, f.13, siyahı 6, iş 190, vər.1). Professional jurnalist olan R.İsmayilov bir ildən çox "Тифлисский листок" qəzetində çalışmış, "Şərqi-Rus" bağlandıqdan sonra isə "Novoe obozrenie"nin "Müsəlman həyatı" və "Yaxın Şərq" şöbəsinə rəhbərlik etmişdi. O, Azərbaycan və rus dilləri ilə yanaşı, gürcü dilini də mükəmməl bilir və bu dildən tərcümələr edirdi.

XIX əsrin 90-cı illərindən teatra böyük maraq göstərən R.İsmayilov beynəlmillət tərkibli Azərbaycan truppasının say etibarlı ilə artmasına, repertuar baxımından yeni əsərlərlə zənginləşməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə o, gürcü dramaturqlarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edirdi. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulan ilk faciə əsəri-gürcü dramaturqu Zurab Antonovun mövzusu Azərbaycan folklorundan alınan "Koroğlu" pyesi ilk dəfə R.İsmayilovun tərcüməsində azərbaycanlı tamaşaçılara göstərilmişdi ("Kavkaz", 1889, №49). Fikrimizcə, bu təkcə gürcü dramaturgiyasından deyil, ümumiyyətlə, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ilk səhnə əsəri idi. "Kavkaz" hələ 1889-cu ildə oxuculara "Koroğlu"nun Azərbaycan səhnəsindəki tamaşalarından biri haqqında məlumat verərək yazırdı ki, bu gün, iyunun 9-da Bank teatrında Azərbaycan dilində tamaşa göstəriləcəkdir. Tamaşaya gürcü dramaturqu Zurab Antonovun Rəşid bəy İsmayilov tərəfindən tərcümə edilmiş "Koroğlu" dramı qoyulacaqdır. Tamaşada yığılan pul Azərbaycan teatr fondunun yaradılmasına sərf ediləcəkdir. ("Kavkaz", 1889, №49).

R.İsmayilov eyni zamanda, bir ədəbiyyatşünas və tarixçi idi. Bu baxımdan onun "Şərqi-Rus" mətbəəsində çap olunmuş "Qafqazın qısa tarixi və Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" və "Avropanın adət-ənənələri" adlı kitabları diqqət cəlb edir. Doğma xalqının maariflənməsi, milli mətbuatın meydana gəlməsi qabaqcıl bir ziyalı kimi Rəşid bəyi sevindirirdi. O, imkanları daxilində bu yolda yorulmadan çalışırdı.

R.İsmayilov "Təzə zaman" adlı geniş proqramlı bir qəzet çap etmək, onun vasitəsi ilə yalnız azərbaycanlılarla ruslar arasında deyil, Qafqazın digər xalqları arasında da dostluq və birlik ideyaları yaymaq istəyirdi. O, Qafqaz canişininə yazdığı ərizədə Zaqafqaziyada və Cənubi Azərbaycanda yaşayan çoxmilyonlu azərbaycanlı əhəlinin ana dilində mətbuata son dərəcə böyük ehtiyacı olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Lakin Rəşid bəyin 3 may 1905-ci il tarixli ərizəsi Qafqaz senzura komitəsinin ciddi müqavimətinə rast gəldi ("Kavkaz", 1905, №197).

Canışın dəftərxanasının 19 may və 2 iyul tarixi sorğularına cavab olaraq senzura komitəsi bildirdi ki, Rəşid İsmayilovun şəxsiyyəti, ictimai-siyasi baxışları və fikir tərzı haqqında indiyə qədər lazımi məlumat toplanmadığından komitə onun xahişinə konkret cavab verməkdə çətinlik çəkir.

Rəsmi sənədlərdən birində Rəşid İsmayilov "təmiz, vicdanlı, işgüzar və enerjili bir jurnalist, maarifpərvər bir zi-

yalı kimi qiymətləndirilsə də, uzun yazışmadan sonra komitə bildirdi ki, "Rusiya müsəlmanları içərisində müxtəlif dini və siyasi təlimlər vardır ki, onların mətbuat vasitəsi ilə yayılmaları heç də həmişə hökumətin mənafeyi üçün arzuolunan sayıla bilməz. Buna görə də müsəlmanlar üçün yeni mətbuat orqanları meydana çıxanda millətin ictimai fikrinə rəhbərlik etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürən şəxsin hansı cəbhəyə mənsub olmasını müəyyənləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onların ümumi inkişaf səviyyəsi o qədər zəifdir ki, mətbuatda yazılanların hamısının həqiqət olduğuna kor-koranə inanırlar".

Komitə bu baxımdan R.İsmayilovu hələlik tam inanılmış şəxs saymır, hətta belə bir əsassız iddia irəli sürürdü ki, "R.İsmayilovun paytaxt Tiflis qəzetlərindəki publisist fəaliyyəti belə bir ehtimala əsas verir ki, o, öz əqidəsinə görə panislamizm təlimi tərəfdarlarından hesab oluna bilər. Bu təlim son vaxtlarda bir tərəfdən "Həyat" və "Kaspi", o biri tərəfdən isə bir sıra Tiflis qəzetləri arasında çoxun pəlemikaya səbəb olmuşdur (Gürcüstan MDTA, f.13, siyahı 6, iş 190, vər 10). Göstərilənləri nəzərdə tutaraq senzura komitəsi hələlik azərbaycanca qəzetlərin nəşrinə icazə verilməməsini daha məqsədəuyğun hesab edirdi.

"Şərqi-Rus"la əməkdaşlığı dövründə senzura komitəsinin Azərbaycan mətbuatına münasibətini özü üçün kifayət qədər aydınlaşdıran R.İsmayilov istər panislamizm haqqında bəhanələrin, istərsə də sensor çatışmazlığının arxasında nələr dayandığını yaxşı bilirdi. Sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin öz xatirələrində də yazdığı kimi, komitənin fəal əməkdaşları olan "Kişmişov və Qaraxanov həmişə Rusiya hökumətinin nəzərinə bunu yetirmək istəyirdilər ki, Qafqazdakı cəmi türk (Azərbaycan-A. Y.) ədib və jurnalistləri "panislamistdirlər və türk jurnalistləri Qafqaz camaatını islam bayrağı altına çəkmək istəyirlər".

Senzura komitəsinin bu iç üzü R.İsmayilova da yaxşı məlum idi ki, o, Qafqaz canişininə göndərdiyi 28 iyul 1905-ci il tarixli yazılı məruzəsində ilk növbədə komitənin şovinist və fitnəkar siyasətini kəskin surətdə açıb göstərirdi. O, cəsarətlə yazırdı: "Başqa müsəlmanlar (C. Məmmədquluzadə, M. Vəkilov və b. nəzərdə tutulur-A. Y.) kimi, mənə də sensor çatışmazlığı ucbatından qəzet nəşrinə icazə verilməkdən imtina olunmuşdur. Mən buna bütün varlığımı etiraz edir və bu imtinanı ən ədalətsiz və yaramaz bir hərəkət sayıram. Qəti şəkildə bildirirəm ki, imtinanın səbəbi zati-alinizə senzura komitəsi tərəfindən qərəzli və həqiqəti təhrif edən məlumat verilməsidir.

Qafqazdakı dörd milyonluq müsəlman əhəlisinin yalnız bir mətbuat orqanına - "Həyat" qəzetinə malik olmasını R.İsmayilov yerli əhaliyə qarşı böyük insafsızlıq adlandırıb, senzura komitəsindəki erməni burjuva millətçilərinin antihumanist və şovinist mövqeyini ifşa edirdi. Çap etmək istədiyi qəzetin senzura məsələlərinə gəldikdə isə R.İsmayilov hələlik kiçik formatda nəşr olunması nəzərdə tutulan və müəyyən hissəsi elanlardan ibarət "Təzə zaman"ın senzura keçirilməsinin vur-tut 30-40 dəqiqə vaxt aparaçağını göstərir, "senzor çatışmazlığı"nın formal və komitənin praktikasında tez-tez istifadə edilən bəhanə olduğunu bilavasitə canişinin nəzərinə çatdırırdı.

Qafqaz senzura komitəsinin Azər-

baycan mətbuatına və ədəbiyyatına düşmənin münasibətini R.İsmayilov ilk növbədə burada öz xalqının mənafeyini müdafiə edə bilən azərbaycanlı sensorun olmaması ilə izah edirdi: "Qafqaz senzura komitəsində ermənilərdən, gürcülərdən və ruslardan sensorlar var, müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan- A. Y.) isə bir nəfər də yoxdur. Müsəlman mətbuatının senzura keçirilməsi iki erməniyə-Kişmişov və Qaraxanova tapşırılmışdır. Qəti şəkildə bildirir və sübut etməyə hazıram ki (əks təqdirdə böhtan atdığıma görə cavab verməyə hazıram), onlar şərq dilləri ilə çox yazıtmaq səviyyədə tanışdırlar (orada, vər. 16).

Azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən senzura komitəsinin nəzərinə dəfələrlə çatdırılan bu həqiqət yenə də təsirsiz qaldı. R.İsmayilovun ərizəsindən bir daha aydın olur ki, komitənin sədri Qakkel öz əlahtlarını gözəndə salmaq üçün Azərbaycan ziyalıların səsini hər vasitə ilə boğmuşdu. "Mən təsdiq edirəm ki, Kişmişov və Qaraxanov qabaqcıl əsas-sız olaraq düşünülmüş şəkildə Qakkeli müsəlman mətbuatı əleyhinə qızışdırmaq üçün cinayətkarlarına bir qanunsuzluğa yol vermişlər. Mən paytaxt mətbuatında biçarə müsəlmanları müdafiə məqsədi ilə bir neçə məqalə çap etdirmişəm. Paytaxt qəzetlərində çıxan məqalələrin heç birində senzura yurduurma panislamizmi azacıq da olsa xatırladan, yaxud onu müdafiə edən heç bir şey tapa bilməz" - deyər R.İsmayilov özünə məxsus cəsarət və publisistik ehtirasla məsələnin əsil mahiyyətini Azərbaycan mətbuatına münasibətdə senzura komitəsindən o qədər də fərqli mövqə tutmayan Qafqaz canişininin nəzərinə çatdırırmışdı. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtinski, Ə. Ağayev, C. Məmmədquluzadə, R.İsmayilov, M. Ş. Mirzəyev kimi müxtəlif cəbhələrdə dayanan ziyalılar məfkurə və məsləklərdən asılı olmayaraq Azərbaycan mətbuatının taleyinin Kişmişov və Qaraxanova, azərbaycanlılara ögey münasibət bəsləyən şəxslərə tapşırılmasına qarşı çıxdılar.

Uzun müddətli yazışmalardan və canışına göndərdiyi şikayət ərizəsindən sonra R.İsmayilov "Təzə zaman"ın nəşrinə icazə ala bilsə də, avqust ayında müəyyən mülahizələr üzündən hələ "Şərqi-Rus" qəzetindən yaxşı tanıdığı Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə Məmmədbəy Vəkilovun "İqbal" qəzetinin xeyrinə "Novruz" və "Təzə zaman" qəzetlərinin nəşrinə imtina etdilər.

1905-ci il 17 Oktyabr manifestindən sonra Azərbaycan ziyalıların yalnız ümumi yox, həm də spesifik mətbuat yaratmaq üçün göstərdikləri təşəbbüs də diqqətə cəlb edir. "Vozrojdienie" qəzeti 1906-cı ilin əvvəllərində yazırdı ki, "Qori müəllimlər seminariyasının müəllimləri Köçerlinski, Qəniyev (S.M.Qəniyəzadə) və Əfəndiyev tədris rəhbərliyi qarşısında onlara Qori şəhərində tatar (Azərbaycan-A.Y.) dilində "Övraqi-tərbiyə" adlı aylıq pedaqoji vərəqələr çıxarmağa icazə verməyi xahiş etmişlər ("Vozrojdienie", 1906, №1)". Lakin adı çəkilən qabaqcıl maarif xadimləri bizə məlum olmayan səbəblərə görə bu orqanı nəşr etməmişdilər.

ALMAZ YURDSEVƏR (ƏLİZADƏ)

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kültüri İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyəsi əsasında hazırlanıb.